

A Critical Review on the Book ***“After the Prophet”***

Yazdan Farrokhi*

Abstract

The great Prophet of Islam (PBUH) always invited his followers to unity based on Quranic concepts, but the new Umma of the Islamic Foundation, shortly after the death of the Prophet (PBUH), broke away from those teachings, and one of the consequences was the killing of Muslims by each other. The roots of this disconnection have always been considered by researchers and much research has been done in this field. The aim of this article is to critically evaluate the book *"After the Prophet"* in which the author has tried to clarify various aspects of the issue in line with previous research and in a different way. To what extent has the method of advancing and conducting this research been successful in explaining the research problem? It seems that the author, while observing the principles of historical research, has used areas such as psychology, cinema, fiction, anthropology and has studied the historical roots of the current crisis of Muslims in the Middle East, especially in Iraq. The result of the present article, which has been done by descriptive-analytical method, shows that the importance of the book under review is, above all, in the interdisciplinary approach and the author's new way of expressing the research problem, which has created a new effect. However, some

* Associate Professor of History, Payame Noor University, Tehran, Iran, y_farrokhi@pnu.ac.ir

Date received: 12/11/2021, Date of acceptance: 03/04/2022

Copyright © 2018, This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

views have been raised and the methods of advancing the research need to be reviewed.

Keywords: Islamic History, Prophet, Caliphate, Shia and Sunni, Lesley Hazleton, Critical Review.

نقد و بررسی کتاب پس از پیامبر (ص)

یزدان فرخی*

چکیده

پیامبر عظیم‌شان اسلام (ص) بر پایه مفاهیم قرآنی، همواره پیروان خویش را به وحدت دعوت می‌کرد. اما امت تازه بنیاد اسلامی، در اندک روزگاری پس از رحلت پیامبر (ص)، برخلاف آن آموزه‌ها دچار گسستگی شدند و یکی از برآیندهای آن، کشتار مسلمانان دست‌یک‌دیگر بود. ریشه‌های این گسستگی همواره مورد توجه پژوهشگران بوده و پژوهش‌های فراوانی هم در این زمینه انجام شده است؛ هدف این نوشتار ارزیابی انتقادی کتاب «پس از پیامبر» است که در آن نویسنده در راستای پژوهش‌های پیشین و با روشی متفاوت تلاش نموده تا جنبه‌های گوناگون مسئله را روشن نماید. روش پیشبرد و انجام پژوهش یادشده تا چه اندازه‌ای در راستای تبیین مسئله پژوهش موفق بوده است؟ به نظر می‌رسد که نویسنده ضمن مراجعه به منابع و پژوهش‌های تاریخی، از عرصه‌هایی چون روان‌شناسی، سینما، داستان‌نویسی، روان‌شناسی، مردم‌شناسی بهره برده و تلاش نموده تا ریشه‌های تاریخی بحران کنونی مسلمانان خاورمیانه و به‌ویژه عراق را بررسی نماید؛ نتیجه مقاله حاضر که به روش توصیفی - تحلیلی انجام گرفته نشان می‌دهد که اهمیت کتاب مورد بررسی بیش از هر چیز، در رویکرد بین‌رشته‌ای و شیوه بیان متفاوت نویسنده در مواجهه با مسئله پژوهش است که اثر تازه‌ای را پدید آورده است. هرچند درباره برخی دیدگاه‌ها و روش‌های پیشبرد پژوهش نیازمند بازنگری است.

کلیدواژه‌ها: تاریخ اسلام، پیامبر (ص)، خلافت، شیعه و سنی، زلزله‌های زمین، نقد و ارزیابی.

* دانشیار، گروه تاریخ، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، y_farrokhi@pnu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۸/۲۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۱/۱۴

Copyright © 2018, This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose.

۱. مقدمه

وحدت، یکپارچگی و برادری، از جمله مهم‌ترین مفاهیم قرآنی و آموزه‌های پیامبر بزرگوار اسلام (ص) بود که جامعه عرب جاهلی را از پراکندگی و اختلاف به اُمت منسجم اسلامی تبدیل کرد و به برپایی مدینه فاضله پیامبر (ص) رهنمون ساخت. اما با این همه، بی‌درنگ پس از رحلت پیامبر (ص)، زمینه‌های اختلاف و گسستگی فراهم آمد و برآیند آن این بود که کم‌تر از سه دهه پس از آن، سه تن از جانشینان ایشان بر مسند خلافت کشته شده، سه جنگ داخلی (جمل، صفین و نهروان) در میان اصحاب پیامبر (ص) و امت او روی داد و هزاران تن از مسلمانان به دست یکدیگر کشته شدند. اما در این میان پدیده شگرف افتادن خلافت به دست خاندانی بود که تا آخرین لحظه در برابر پیامبری او ایستادگی کرده و در نهایت تسلیم اسلام گردیده بودند و در پی آن، شهادت و اسارت رنج ناک و مصیبت‌بار نواده او، امام حسین (ع) و خاندانش به دست گماشتگان خلیفه وقت روی داد؛ برآیند این رویداد، اندوهی بود که سده‌های پس از آن در آغاز قرن هشتم قمری ابن طباطبا، مورخ مسلمان و از ائمه اهل بیت (ع)، از آن به نام «مشهورترین مصیبت‌ها» سخن گفته و از یاد آن «لرزه» بر اندامش افتاده و از آنچه مسلمانان بر سر نزدیک‌ترین کسان پیامبر (ص) آوردند، به شدت بیزار می‌جوید (ابن طقطقی، ۱۳۶۷: ۱۵۵-۱۵۶).

اما با این همه، رویدادها نشان می‌دهد که واقعه یادشده، گسستگی‌ها در جهان اسلام را عمیق نموده و زخمی که بر پیکره جامعه مسلمانان گذاشت، بی‌زاری و اختلاف را در میان آن‌ها دامن زد. گویا این وضعیت راه خود را به روزگار معاصر نیز گشوده و به‌ویژه در عراق کنونی، سرزمینی که سرآغاز این رنج‌ها و آسیب‌ها بود، بیشتر خود را نمایانده است. بنابر اهمیت و تأثیرگذاری آن رویدادها بر تحولات جهان اسلام، شناخت ریشه‌های مسئله و بنیان اختلاف‌ها، زمینه بسیار مهمی برای پژوهش به شمار می‌رود. هرچند، با توجه به اهمیت این زمینه، جای دارد تا پژوهش‌های بیشتری در این زمینه انجام شود.

از پژوهش‌های مهم و پرآوازه در زمینه یادشده، کتابی است که ویلفرد مادلونگ بانام «جانشینی محمد» منتشر ساخته است. پژوهش او درباره گسستگی و اختلاف میان مسلمانان، به‌ویژه در زمینه جایگاه خلافت و تعیین حق جانشینی پیامبر (ص) بر پایه باورهای قرآنی، سنت‌های قبیله‌ای عرب، آموزه‌های پیامبر (ص)، نقش صحابه ایشان و رفتارشناسی امت اسلامی در روزگار پس از رحلت تا شهادت حضرت علی (ع)، از آوازه‌زیادی

برخوردار بوده^۱ و در میان پژوهشگران بحث‌ها و پویش‌های علمی برانگیخته است.^۲ به‌هرروی به‌تازگی، در راستای پژوهش و دستاوردهای مادلونگ و درزمینه مسئله یادشده، کتابی منتشرشده که به جهت رویکرد، شیوه بیان، استدلال و به‌کارگیری داده‌های تاریخی، اثر متفاوتی پیش چشم نهاده است و ازاین‌رو معرفی و نقد آن ضروری می‌نماید.

۲. معرفی و توصیف اثر

کتاب «پس از پیامبر: داستان اندوه‌بار جدایی شیعه و سنی در اسلام» در اصل بر پایه یک‌رشته گفتگوهایی برگرفته‌شده است که جاناتان ربن (Jonathan Raban) با لزلزی هزلتن انجام داده و چنان‌که آشکارا اشاره می‌کند، ربن در نگارش و تحلیل‌های به‌کاررفته در متن، نویسنده را یاری رسانده است (Hazlton, 2009: 213). این کتاب در شهریور ۱۳۸۸/۲۰۰۹ در نیویورک در انتشارات «دبل دی» (Doubleday) برای نخستین بار به چاپ رسیده است. کتاب ۲۴۷ صفحه دارد و در اندازه وزیری (۳۲×۲۰×۳۲) با وزنی برابر ۲۸۰ گرم، به شکل جلدسخت یا گالینگور، با روکش جلدکاغذی روانه بازار چاپ شده است.

نویسنده کتاب خانم لزلزی هزلتن (۱۹۴۵/۱۳۲۴)، زاده بریتانیا، ساکن سیاتل آمریکا و از خانواده‌ای یهودی است. وی روزنامه‌نگاری کهنه‌کار، دانش‌آموخته روان‌شناسی و صاحب آثاری در زمینه‌های یادشده است و البته در سال‌های اخیر به پژوهش درزمینه تاریخ نیز روی آورده و آثاری هم در این زمینه منتشر کرده است.

وی در حرفه روزنامه‌نگاری پیشینه فراوانی دارد و مقاله‌ها و گزارش‌های او در روزنامه‌های معتبری چون «نیویورک تایمز» (New York Times)، «سکویر» (Esquire)، «ونیتی فیر» (Vanity Fair)، «هارپرز» (Harper's)، «نیشن» (Nation)، «نیو ریپابلیک» (New Republic)، «نیویورک ریویو بوک» (New York Review of Books) به چاپ رسیده است. توجه به زنان، دین، مسیحیت، اسلام، خاورمیانه از زمینه‌های علاقه او بوده و سرانجام او را به پژوهش در تاریخ رهنمون ساخته است. کتاب‌هایی که وی درطول چند دهه منتشر کرده بدین شرح است: «جایی که کوه‌ها به غرش درمی‌آیند» (۱۹۸۰)، «حق‌داشتن احساس بد: سازگاری یافتن با افسردگی عادی» (۱۹۸۴)، «اورشلیم، اورشلیم» (۱۹۸۷)، «انگلستان، انگلستان خونین: بازگشت یک تجربه» (۱۹۹۰)، «همه آنچه زنان

همواره می‌خواهند درباره اتومبیل‌ها بدانند: اما نمی‌دانند از چه کسی بپرسند» (۱۹۹۵)، «رانندگی به سوی دیترویت: عزیمت پرماجرا با اتومبیل» (۱۹۹۸)، «زندگی‌نامه گوشت و خونی مادر باکره» (۲۰۰۴)، «جزیل: داستان ناگفته ملکه هارلوت در کتاب مقدس» (۲۰۰۷)، «پس از پیامبر: داستان اندوه‌بار جدایی شیعه و سنی در اسلام» (۲۰۰۹)، «نخستین مسلمان: داستان محمد» (۲۰۱۳).^۳

سیاهه بالا، از کتاب‌های به چاپ رسیده هزلتن، روند رهنمون شدن ایشان را به حوزه مطالعات تاریخی و به‌طریق‌اولی مطالعات تاریخ اسلام نشان می‌دهد که چگونه از نویسندگانی در حوزه عمومی، طبیعت‌گردی، دغدغه‌های اجتماعی زنان، به پژوهشگری و تحقیقات تخصصی در تاریخ روی آورده است. وی نخست با نوشتن درباره اورشلیم، سرزمین اجدادی و سپس انگلستان زادگاهش، آنگاه تاریخ مسیحیت و زندگی مریم مقدس (س) و ملکه هارلوت و سرانجام از سال ۱۳۸۸/۲۰۰۹ با انتشار کتاب «پس از پیامبر» (ص) به زمینه مطالعات تاریخ صدر اسلام روی آورده است و اگرچه موضوع اصلی پژوهش‌های خود را صدر اسلام نهاده است اما وی پیوسته از اندیشه‌ها و دغدغه‌های خود از تاریخ معاصر مسلمانان و به‌ویژه خاورمیانه سخن به میان می‌آورد.

چنان‌که از پیشینه بالا ملاحظه می‌شود، نویسنده در مورخ و پژوهشگر حرفه‌ای در حوزه تاریخ نبوده و آموزش دانشگاهی در این زمینه ندیده است.^۴ اما با این همه چنانکه از فحوای کتاب پس از پیامبر (ص) ملاحظه می‌شود تلاش نموده تا به سان مورخان، استدلال‌های خود را به منابع تاریخی و حدیثی تاریخ اسلام، مستند نماید. چنانکه هزلتن اشاره نموده، وی از محضر بزرگانی چون ویلفرد مادلونگ (Wilferd Madelung) بهره برده است (Hazlton, 2009: 213) و همین امر در مضمون و استنادهای کتاب نیز دیده می‌شود. وی در جایی، کتاب «جان‌شینی محمد»^۵ مادلونگ را می‌ستاید. بنابراین در شیوه و روش می‌توان او را متأثر از مادلونگ و به‌ویژه کتاب «جان‌شینی محمد (ص)»^۶ به شمار آورد.

کتاب دربرگیرنده یک صفحه عنوان داخلی، یک صفحه شناسنامه، یک صفحه فهرست مطالب، یک صفحه توضیح درباره نوشتار و نویسه‌گردانی واژگان عربی و فارسی، یک نقشه جغرافیایی خاورمیانه در سده نخست هجری، پیشگفتار ۳ صفحه‌ای است که از آغاز تا به این جا ۴ صفحه سفید گذاشته شده است. متن اصلی کتاب به سه بخش مجزا تقسیم می‌شود. بخش اول بانام «محمد (ص)» دربرگیرنده پنج فصل و ۶۲ صفحه، فصل دوم بانام «علی (ع)»،

شش فصل و ۸۸ صفحه و بخش سوم بانام «حسین(ع)» چهارفصل و ۵۷ صفحه که یک صفحه آن سفید گذاشته شده است. یک صفحه سپاس‌گزاری، چهار صفحه یادداشت‌ها و توضیح درباره فصل‌ها، ۱۲ صفحه شرح تفصیلی و فهرست منابع و سرانجام ۸ صفحه نمایه عام، یک صفحه سفید و یک صفحه توضیح درباره نویسنده اختصاص یافته است. در این میان بخش دوم هم از جهت فصل و هم صفحه بزرگ‌ترین بخش را در این کتاب دربر می‌گیرد.

در این اثر، فصل‌ها بدون نام‌گذاری و عنوان بوده و بخش‌بندی آن‌ها تنها با عدد مشخص شده است. نویسنده در متن از نقل قول مستقیم و غیرمستقیم بهره برده اما ارجاع نه درون‌متنی و نه در پایین صفحه است بلکه نویسنده به صورت گزینشی درباره برخی از مطالب خود، در قسمت یادداشت‌های پایانی کتاب توضیحاتی آورده و همان‌جا به منبع آن اشاره کرده است. بنابراین نویسنده شیوه ارجاع دهی گزینشی دارد؛ به‌هرروی در پایان کتاب فهرستی جداگانه از منابع تاریخی و منابع پژوهشی فراهم آورده است. وی درباره مهم‌ترین منابع تاریخی خود، توضیحاتی معطوف به پژوهش خویش بیان کرده و به ارزیابی برخی پژوهش‌ها از جمله کتاب «جان‌شینی محمد(ص)» از مادلونگ اشاره دارد و سرانجام فهرستی عام از آن‌ها به دست می‌دهد. این فهرست دربرگیرنده ۷۳ کتاب می‌شود.

کتاب طراحی جلد ویژه‌ای دارد که دغدغه اصلی نویسنده و کانون مطالب کتاب به‌شمار می‌رود. آمیزه‌ای از تصویر نقاشی شده از واقعه کربلا از سده سیزدهم/نوزدهم در بالای جلد و در پایین جلد عکس تازه‌ای از عزاداری امام حسین(ع) در شهر کربلا در روزگار کنونی و در میانه هر دو برگ سبزرنگی که عنوان اصلی و فرعی کتاب و نویسنده آن نوشته شده است. در پشت جلد سخنان تحسین‌آمیز، نویسندگان نام‌آور درباره کتاب حاضر اختصاص یافته است که در آن نام ویلفرد مادلونگ، هومن مجد (Hooman Majd)، جان‌اتان ربن (Jonathan Raban)، آلن ولف (Alan Wolf) دیده می‌شود و همگی ایشان در تأیید محتوای و اهمیت شیوه فراهم آمدن کتاب لب به ستایش گشوده‌اند. کتاب دارای نقشه‌ای از خاورمیانه در سده نخست اسلامی است که به تصریح نویسنده به دست شخصی به نام «جفری. ل. وارد» (Jeffrey L. Ward) طراحی شده است.

از کسانی که به زبان انگلیسی به معرفی و ارزیابی این کتاب پرداخته است، باید به پژوهش‌گر آمریکایی متخصص در امور خلیج فارس و عراق «ژوزف. ای. کشیشیان»

(Kéchichian, 2010:320-321) اشاره کرد. ارزیابی اخیر بسیار اجمالی و نویسنده به جای نقد منصفانه، ارزش آن را تنها با اشاره به چند ارجاع گزینشی، از متن فرو کاسته و به‌طور کلی تمامی دستاوردهای آن را در نظر نگرفته است؛ اریک اورمزبای در ارزیابی کتاب نیز گذشته از سبک روزنامه‌نگارانه آن، روش منصفانه‌تری در پیش گرفته و به برخی از جنبه‌های مثبت آن اشاره کرده است (2009 Ormsby).

در ایران نیز کتابی که در آن به ترجمه تنها بخش نخست کتاب اهتمام گردیده، از دیدگاه روایی و حدیثی به اشکال و ایراد برخی سرچشمه‌های اسنادی پژوهش حاضر پرداخته است (فاطمی و میر شمسی، ۱۳۹۸). گذشته از ارزش تلاش نقادانه اخیر در بررسی اسناد و روایت‌های گوناگون و عرضه برخی تحلیل‌ها، باید توجه نمود که کتاب «پس از پیامبر» جدای از بخش‌بندی‌های آن، از پیکره واحد و منسجمی برخوردار است و با دیدن تنها بخشی از آن نمی‌توان درباره آن داوری کرد؛ این در حالی است که برآیند متن در همدلی تشیع سخن می‌گوید، ناقدان به بهره‌گیری او از منابع اهل سنت ایراد و اشکال کرده‌اند و با وجود کوشش نقادان در بررسی بخش اول کتاب، همه سخن نویسنده مورد توجه قرار نگرفته است.^۶

۳. بررسی محتوایی اثر

۱,۳ نقاط قوت کتاب

کتاب حاضر بیش از همه از دو جنبه قابل بررسی است. نخست آن که این کتاب، پژوهشی مسئله محور به شمار می‌رود و مسئله‌ای نیز که بدان پرداخته، از مهم‌ترین زمینه‌های پژوهشی در تاریخ اسلام و روزگار کنونی جوامع اسلامی به‌ویژه در خاورمیانه محسوب می‌شود. این مسئله محوری، گسستگی و جدایی امت اسلامی در روزگار پس از رحلت پیامبر(ص) و نیز تداوم این گسستگی در طول سده‌های متمادی و تبدیل شدن آن به احساس بیزاری و کشتار یکدیگر در جوامع اسلامی تا روزگار کنونی است. این از هم گسستگی در حالی شکل گرفت که پیامبر(ص) بنیان‌گذار امت اسلامی و آموزه‌های قرآنی ایشان، همواره و مؤکداً بر اتحاد و پیوستگی پافشاری کرده بود. جامعه فرقه فرقه شده اسلامی در بیشتر دوران پس از رحلت پیامبر(ص) به کشتار یکدیگر پرداختند. نقطه عطف این کشتار، واقعه کربلا است و گویا پس از آن، همواره این کشتار «اندوه‌بار» تداوم یافته و

همواره روی داده و «گرهی ناگشودنی» در میان مسلمانان شده است. بنابراین پرسش اصلی او این است که چگونه چنین چیزی روی داده و چرا همچنان روی می‌دهد؟ (Hazlton, 2009: 3) و پاسخ گفتن به این دو پرسش، بنیاد این کتاب را ساخته است.

دیگر این کتاب، شیوه بیان و روش ویژه‌ای است که نویسنده برای پیشبرد پژوهش خود برگزیده است. وی همچنان که همانند هر پژوهش تاریخی ترتیب و توالی تاریخی رویدادها رعایت کرده و نیز برای هر گزاره تاریخی سندی معتبر پیش کشیده، اما به اتکای تخصص در رشته روان‌شناسی و پشتوانه‌ای که دنیای روزنامه‌نگاری به دست آورده و تحلیل سیاسی و اجتماعی که لازمه چنین حرفه‌ای به شمار می‌رود، به بررسی رفتار چهره‌های تأثیرگذار در بزنگاه‌های مهم تاریخ صدر اسلام پرداخته و درباره ریشه‌های روانی و اجتماعی آن رفتارها و رویدادهایی که ایشان پدید آوردند، به خواننده آگاهی‌های فراوانی می‌دهد.

برای نمونه شیوه تحلیل رفتارهای عایشه همسر رسول الله (ص) هم از جهت روانی و هم از موضع‌گیری اجتماعی و سیاسی او، اگرچه از جهت داده‌های تاریخی تازگی ندارد اما از جهت به‌کارگیری و عرضه تحلیل متقاعدکننده، درباره رفتارها و موضع‌گیری‌ها بداهت دارد. وی ماجرای «افک»، یا اتهام زشت و ناروا به همسر پیامبر (ص) را سرآغاز و نقطه عطفی از زنجیره کنش و واکنش‌های دشمنانه و کینه دیرپایی می‌داند که برآیند نهایی آن در جنگ جمل خود را نشان داد (Hazlton, 2009: 18-44). اما به‌هرروی نویسنده فریفته تأثیر چهره‌ها در تاریخ نمی‌شود و بسترهای اجتماعی و زمینه‌های شکل‌گیری رخدادها را پیش چشم نهاده و نقش شخصیت‌های تأثیرگذار را در بستر آن می‌بیند.

هزلتن در کتاب خود با آمیزش تاریخ و هنر روایتگری، اثری پدید آورده که از یک‌سو مضمونی علمی و تاریخی است و از سوی دیگر موشکافی از شخصیت‌های داستانی است که یک روان‌شناس به بررسی آن نشسته است. فراورده‌ای که پژوهش‌گران حرفه‌ای تاریخ بدان گرایش ندارند. خواننده خواهد دانست که هر چه که در کتاب آمده بیکره یک اندیشه بوده و پاسخی به چرایی همان پرسش اصلی و آغازین پژوهش او است.

در روایت او کشاکش چند رویه و روش متفاوت با بازیگری شخصیت‌های برجسته پیش چشم نهاده می‌شود. در یک‌سوی حضرت علی (ع)، اهل بیت و جریان پشتیبان او نماد پشتیبانان سنت پیامبر (ص) در نگهداری از یکپارچگی امت اسلامی است؛ در سوی دیگر

جریانی دیده می‌شود که نمادی از حاکمان پیشین مکه در روزگار جاهلیت پشتیبان آن بودند و از چهره‌های برجسته آن معاویه و مروان را می‌توان نام برد. از دیدگاه نویسنده، این جریان همواره نقش به‌سزایی در دسیسه‌چینی، هدایت نیروهای تندرو و افراطی و بهره‌گیری از باورهای دینی برای استوار ساختن جایگاه سیاسی خویش داشتند.

روایت هزلتن، نشان دادن چرایی و چگونگی پیروزی جریان دوم در عرصه سیاست و به‌تبع آن ناکامی و نامرادی جریان نخست در رویدادهای صدر اسلام است. کنجکاوی و آگاهی تاریخی گسترده‌ای که نویسنده برای نشان دادن ابزارهای در اختیار جریان دوم به رهبری معاویه پیش چشم خواننده می‌گذارد، به این شکل قابل تأمل است. از شگردهای دسیسه‌آمیز، ایجاد اختلاف، به طمع انداختن، زهر خوراندن^۷ و فن سیاست ورزی به‌دور از اخلاقیات به شیوه‌ای استادانه خواننده را متقاعد می‌کند که چگونه جامعه آموخته‌شده اسلامی از روزگار پیامبر(ص) به درجه‌ای می‌رسد که شماری از خاندان او را به قتل رسانده و بازماندگان او را تحقیر می‌کنند؛ همان کسانی که از جمله پنج‌تن آل عبا و در نگاه پیامبرشان گرامی بودند. چگونه عایشه همسر رسول‌الله(ص) در پایان کار خود می‌بیند که ندانسته نقش پیاده‌نظام لشکر جبهه دیگری را بازی کرده است؟ (Hazlton, 2009: 172).

نویسنده به‌درستی، دو جریان اجتماعی را روشن کرده که از دل رویدادهای صدر اسلام و به‌ویژه از روزگار خلافت حضرت علی(ع) رخ نموده است. نخست گروهی که به‌سادگی روش، منش و جهت سیاسی خود را دگرگون ساخته و برضد این‌وآن بسیج شده و گروهی که اهمیت بیشتری از گروه نخست داشت و نقش ویران‌کننده‌ای در تاریخ اسلام ایفا کرده است و آن جریان‌های تندرویی که به‌ویژه پس از جنگ صفین رخ نموده و نخست به شکل خوارج پدیدار شده و در هر دوره و در هر جایی در سرزمین‌های اسلامی با منش و شیوه‌ای که آموزه‌های پیامبر(ص) همخوانی و سازگاری نداشت، به تکفیر و کشتن مسلمانان دیگر پرداخته است. نویسنده همه این گروه‌های تندرو و ساده‌اندیش، از هر فرقه و در هر روزگاری در تاریخ اسلام به یک‌چشم می‌بیند و آن را از نظر اندیشه و روش دارای یک تبار می‌داند. خواه خوارج باشند، خواه پیروان «وهابیت» یا «القاعده»، همگی تندروهایی هستند که از کانون اندیشه خردمدار و وحدت‌گرای پیامبر(ص) به دورند (Hazlton, 2009: 142-147) و به‌طریق‌اولی آلت فعل و بازیچه‌ای هستند که همواره امکان بهره‌برداری از ایشان برای سیاستمداران فراهم است. نویسنده آغازگر این رویه را کسانی

مانند معاویه می‌داند و سرانجام غرب را برای پشتیبانی و دامن زدن به چنین جریان‌هایی مانند وهابیت یا القاعده موردانتقاد قرار می‌دهد (Hazlton, 2009: 133).

بنابراین نویسنده ضمن بیان رویدادهای تاریخی و تحلیل آن‌ها پیوسته به روزگار کنونی، سیاست روز و فرهنگ معاصر بازمی‌گردد؛ همچنین خواننده با بهره‌گیری از دانش‌های گوناگون روز و آگاهی‌های عمومی ابزاری برای فهم و تحلیل رویدادهای تاریخی پیدا می‌کند. برای نمونه برای بیان و تحلیل شیوه روایت گری محمد جریر طبری ضمن توضیح‌های ارزشمند در این زمینه به تشبیه آن با «سبک راشومون» (Rashomon style) می‌پردازد (Hazlton, 2009: 19) که شیوه‌ای در فیلم‌سازی و روایتگری آکیراکوروسوا در سینمای ژاپن است.^۸ وی درجایی از تعبیر و تشبیه «رنال جادویی» در داستان صدسال تنهایی مارکز بهره می‌جوید (Hazlton, 2009:74).

دیگر اینکه هرچند، روش بیان کنایه‌ای رویدادها، در پژوهش تاریخی معمول و پسند پژوهش‌گران حرفه‌ای تاریخ نیست اما هزلتن تلاش می‌کند تا با بهره‌گیری از ادبیات پرآوازه داستانی-سیاسی جرج اورول در داستان «مزرعه حیوانات»، از رواج نوعی تبعیض در روزگار پس از پیامبر(ص) سخن بگوید و از تعبیر «همه باهم برابرند اما برخی برابرتر هستند» بهره می‌گیرد (Orwell, 1945:126; Hazlton, 2009: 73).

وی همچنین در نوشته خود تعبیرهایی چون «سخنرانی واگذاری»^۹ (Hazlton, 2009: 123)، از «صدای دلهره‌آور نی‌انبان» برای صدای دلهره‌آور زنان در جنگ‌های صدر اسلام (Hazlton, 2009:114) از دانسته‌های عمومی روزگار کنونی بهره می‌گیرد. افزون بر این‌ها، تشبیه‌های تاریخی برای مخاطبان عام فراهم آمده است، چنانکه شیوه حکمرانی و نظم و امنیت همراه با ترس «عبیدالله بن زیاد» در کوفه، به «دیکتاتوری موسیلینی» در ایتالیا دهه ۱۹۳۰ میلادی (Hazlton, 2009: 165)، شیوه و روش معاویه در عرصه سیاسی، پیشرو و پیشکسوت اندیشه‌های نیکولو ماکیاوولی اندیشمند ایتالیایی (Hazlton, 2009:127)، به‌منظور تشبیه و یادآوری نمودن به خواننده پیش آورده است.

روی‌هم‌رفته، سبک تاریخ‌نویسی و نگارش نویسنده، نزدیک به سیاقی است که در ایران، محمدابراهیم باستانی پاریزی پیش‌کسوت و نمونه موفق آن به شمار می‌رود. باستانی پاریزی با همین شیوه و قلم جذاب و معرفت‌افزا برای طیف وسیعی از خوانندگان، هواداران بی‌شماری در میان دست‌وپا کرده و کتاب‌های او از جمله آثار پرفروش حوزه تاریخ

به‌شمار می‌روند؛ در این روش تاریخ برای فایده رساندن به همگانی، برای رفع و حل مشکلات روزگار کنونی به طریقه‌ای خردمندانه است.^{۱۰} درباره کتاب خانم هزلتن نیز چنین می‌توان پنداشت که اثر در راستای تداعی رویدادهای تاریخی و فهم جریان‌های تاریخی به‌نفع روزگار کنونی است.^{۱۱}

تعامل و پیوند خردمندانه میان گذشته و حال و نیز سنگینی بار هستی تاریخ که هم‌چنان در خاورمیانه و به‌ویژه در ایران و عراق درک می‌شود، روشی است که نویسنده در کتاب خود پیگیری کرده است. از نمونه‌های آن تحلیلی است که نویسنده از جریان واقعه جان‌گداز کربلا و معنا کاوی از آن در دهه پنجاه خورشیدی در ایران از سوی اندیشمندانی چون دکتر علی شریعتی پیش کشیده است. وی نقش و جایگاه دکتر شریعتی را در بازآفرینی معنای تازه‌ای از رویداد کربلا و قیام امام حسین(ع) و کارکرد آن در راهبری ایرانیان به رویارویی با حکومت محمدرضا شاه تحلیل می‌کند (Hazelton, 2009: 181-184). بر پایه دیدگاه وی، در دهه پنجاه خورشیدی در ایران، معنا و فهمی که از رویدادهای تاریخ صدر اسلام و به‌ویژه رویداد کربلا به دست داده‌شده، سرنوشت تاریخی ایرانیان را رقم زده است. افزون بر این به اقتضای موارد، تحلیل‌های ارزنده و درستی از بازتاب و واکنش ایرانی‌ها به مداخله غرب و به‌ویژه آمریکا در تاریخ ایران معاصر دارد و با موشکافی به چرایی پدید آمدن آثار انتقادی مانند «غرب‌زدگی» جلال آل احمد می‌پردازد (Hazelton, 2009:209).

به بهانه احساس محرومیتی که به باور نویسنده، شیعیان در روزگار پس از پیامبر(ص)، تجربه کردند و پیوند آن با استعمار و غرب‌ستیزی چند دهه پیش در ایران، تعریضی هم به دگرگون کردن نام اصلی کتاب فرانتس فانون(۱۳۰۴ تا ۱۳۴۰/۱۹۲۵ تا ۱۹۶۱)، از «رنجوری زمین» به «محرومین زمین» در ترجمه فارسی، کرده است (Hazelton, 2009:181) و بدین ترتیب نام این اندیشمند فرانسوی‌زبان اهل مارتینیک که در برابر استعمار و نژادپرستی به شهرت رسیده بود، نیز در فحوای این کتاب هم یاد شده است.^{۱۲}

به‌ویژه تکاپوی نویسنده در بررسی رفتار زنان مؤثر در تاریخ صدر اسلام مانند جعده، اُمّ زمل، هند و حضرت زینب(س)، جهت پیش کشیدن تحلیل‌های روان‌شناختی دارای اهمیت است. چنانکه وی موقعیت جعده پس‌ازاینکه امام حسن(ع) از قدرت خلافت کنار می‌رود و امید خلیفه شدن ایشان نزد جعده از میان می‌رود و تأثیر این موقعیت روانی در

تصمیم‌گیری او و پیشنهاد معاویه برای زهر خوراندن با آن امام را به این شیوه تحلیل می‌کند.

روی هم‌رفته، به جزء در چند مورد به‌خصوص (برای نمونه درباره گنیه ابو تراب که به حضرت علی (ع) نسبت داده شده است (Hazelton, 2009:69)، در بیشتر موارد نویسنده از میان اختلاف روایت‌ها و گزارش‌های تاریخی آن روایتی که خویش آن را درست‌تر می‌دانسته برگزیده و پیوسته به این اختلاف در روایت‌ها اشاره‌ای هم نمی‌کند. برای نمونه در رویداد قصاص ابن ملجم، هرچند که منابعی چون *اخبار الطوال* (دینوری، ۱۳۷۱: ۲۶۲)، *امامه و سیاست* (ابن قتیبه، ۱۳۸۰: ۱۸۶) و نیز منابع متأخر شیعی آن را ذکر کرده‌اند (برای نمونه بنگرید: محلاتی، ۱۳۶۹: ۱۹۸-۲۰۰)، اما وی از نگاه خود روایت درست‌تر را برگزیده است و به دلیل مشکوک بودن آن روایت دیگر مبنی بر مثله کردن ابن ملجم، حتی از اشاره به آن هم خودداری کرده است.

نویسنده به تحلیل دیوارکوب‌ها و پوستره‌های چاپ شده از حضرت علی (ع) و دیگر معصومین شیعه نیز پرداخته و به تحلیل آن‌ها توجه کرده است. به‌هرروی ورود به چنین عرصه‌ای نشان از دانش و آگاهی نویسنده درباره اهمیت چنین تصاویری در شناخت باورها و اندیشه‌های دینی روزگار کنونی و هم‌پیش از آن دارد. وی ورود تفسیرهای تاریخی و برگزیدن معنا و درک شیعیان معاصر را در طراحی چنین تصاویری به‌درستی درک کرده و آن را برای شناخت باورهای معاصر ارزیابی می‌کند (Hazelton, 2009: 33, 157-158, 190, 199).

۲,۳ نقاط ضعف کتاب

باوجود ارزش پژوهشی، اهمیت شیوه نویسنده و مسئله موردبررسی آن، می‌توان درباره محتوای اثر پدید آمده، خرده‌گیری‌هایی هم در پیش چشم آورد؛ هرچند بخشی از خرده‌گیری‌ها و اشکال‌ها به این مربوط است که به موضوع‌ها و زمینه‌های بسیار گسترده‌ای از تاریخ سیاسی، فرهنگی، اجتماعی، و مانند آن پرداخته و برهه زمانی میان تاریخ صدر اسلام تا سال‌های را دربر می‌گیرد و بدین روی برخی سهوها دور از ذهن نخواهد بود.

شماری از سهوها به تاریخ رویدادها مربوط است. چندی از آن‌ها با تاریخ قمری هم‌خوانی و برابری ندارد. برای نمونه تاریخ میلادی چهارم مارس با روز عاشورا که

مطمع نظر نویسنده است، برابری ندارد (Hazelton, 2009:1). وی جنگ جمل را هفت سال پس از رحلت پیامبر (ص) دانسته (Hazelton, 2009: 44) در حالی که فاصله میان سال یازده تا سی و شش قمری، بیست و پنج سال می‌شود. تاریخ نوشتن کتاب *روضه الشهداء* کاشفی، سده نهم / پانزدهم است^{۱۳} در حالی که در متن سده دهم میلادی درج شده است (Hazelton, 2009: 217). تاریخ ضربت خوردن حضرت علی (ع) در جمعه ۲۶ ژانویه، نیمه رمضان دانسته شده (Hazelton, 2009: 151)، در حالی که این تاریخ برابر با نوزده رمضان است.

هم چنین درباره تاریخ رحلت پیامبر (ص) به قطع به تاریخی استناد شده که اعتبار زیادی ندارد. این تاریخ هشتم ژانویه ۶۳۲ میلادی است (Hazelton, 2009:55) که برابر با دوشنبه، دوازدهم ربیع‌الاول می‌شود. این تاریخ گویا از تاریخ طبری گرفته شده (طبری، ۱۳۷۴: ۴/۱۳۲۷؛ طبری، ۱۹۶۷، ۳/۱۹۹-۲۰۰) اما چنانکه پژوهش‌ها نیز نشان داده است (شیری، ۱۳۶۸: ۱-۱۹)، این تاریخ به دلایل تقویمی و گاه‌شماری درست نیست و چنین می‌نماید که دوشنبه دوم ربیع‌الاول با محاسبات گاه‌شماری و روایی مطابقت و روایت یعقوبی که همواره تاریخ‌های دقیقی عرضه می‌دارد، هماهنگی دارد (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۲/۵۰۹-۵۱۰). تاریخ جنگ جمل نیز (Hazelton, 2009:112) نه بر پایه تاریخ طبری است (طبری، ۱۳۷۵: ۶/۲۴۲۶) و نه با تاریخ یعقوبی هم‌خوانی دارد (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۲/۸۰).

هر چند درباره پیش کشیدن نقش زنان قهرمانه در جنگ‌ها، نزد اعراب جاهلی و اشاره به «ام زملقابل تأمل است (Hazelton, 2009:115) اما موضوع مهمی که گویا پیش چشم نداشته آن است که ام زمل، پس از اینکه در جنگ با رسول الله (ص) اسیر گردید، به جوان ترین همسرشان بخشیده شده و تا سال‌ها به او خدمت کرده بود و سپس آزاد شده و به سرزمین خودش بازگشته است (طبری، ۱۹۶۸: ۳/۲۶۳؛ طبری، ۱۳۷۵: ۴/۱۳۹۴؛ ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۸/۴۹-۵۰). هر چند دیدگاهی در دست است که یکسره وجود تاریخی چنین زنی را پنداشته خیال راویانی چون سیف می‌داند و ماهیت گزارش مورخانی چون طبری را از بنیاد دروغین و بافته خیال آن راوی به شمار آورده است (عسکری، ۱۳۸۷: ۲/۴۱۴).

دیدگاه نویسنده درباره وضعیت زنان در روزگار پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران و به ویژه اینکه زنان پس از آن به «کارهای سنتی‌تر» پیشین مشغول شدند (Hazelton, 2009:198)، محل بحث و مناقشه است. در همین راستا دیدگاه او درباره سرنوشت انقلاب اسلامی ایران

و نیز درباره جایگاه امام خمینی (ره) جهت‌دار و شاید در اثر فضای رسانه‌ای غربی باشد (Hazelton, 2009:198-199).

درباره ماجرای افک (اتهام) به همسر پیامبر عظیم‌الشان اسلام (ص) و شیوه و رویکرد حضرت علی (ع) در آن زمینه، روایت پذیرفته‌شده بحث‌برانگیز است (Hazelton, 2009:18-44)؛ چراکه بنیان روایت مطرح‌شده، با تردید نگریسته شده است (زرگری نژاد، ۱۳۷۸: ۶۴۶-۶۴۷).

در جایی نویسنده به اشتباه و در سهوی آشکار، رویکردی اهانت‌آمیز به همسر رسول‌الله (ص)، را به شیعیان نسبت می‌دهد (Hazelton, 2009:44) اما بی‌گمان چنین رویکردی تنها درباره گروه‌های «تندرو و افراطی» درست است. همچنین جایی در متن درباره فرقه‌های شیعه، فرقه اسماعیلیه معتقدان به پنج امام معرفی شده است (Hazelton, 2009:200) که بی‌گمان سهو است.

درباره مصلوب شدن حضرت عیسی (ع) تنها دیدگاه‌های غیر اسلامی، پیش آورده شده است. یکی از تحلیل‌ها و مقایسه‌ها به همانندی جایگاه امام حسین (ع) با حضرت عیسی (ع) و ایشارگری و سرنوشت ایشان در راه امت و انسانیت است (Hazelton, 2009:40,57, 158, 179). اما به‌هرروی بر پایه دیدگاه اسلامی (اعم از شیعه و سنی) مصلوب شدن عیسی (ع) روی نداده و به تعبیر قرآن، امر بر پیروان ایشان مشتبه شده است.^{۱۵}

درجایی از متن هنگام اشاره فتح ایران به دست اعراب مسلمان در سده نخست هجری، واژه‌های «ایرانی» (پرشین: Persians)، «افغانی»، «عراقی»، «کُرد» را از هم جدا شده است (Hazelton, 2009:131). به سخنی دیگر، هر یک از این واژگان و نام‌ها را به‌عنوان گروه‌های قومی از یکدیگر متمایز نموده است. اما ناگفته پیداست که در آن روزگار سده نخست همه آن گروه‌ها زیر چتر مفهوم هویت سیاسی و تاریخی «ایرانی» قرار داشتند و بنابراین چنین کاربردی از دیدگاه روش تاریخی پرسش‌برانگیز و نیازمند اصلاح است. گویا دیدگاه نویسنده تحت تأثیر تصویر کنونی چنین مفهوم است. چراکه در جای دیگری هم «حکومت نیرومند صفوی» با جغرافیای «ایران کنونی» مطابقت داده است (Hazelton, 2009:131).

درباره موضوع اختلاف دیدگاه امام حسن(ع) با روش و برنامه سیاسی پدرش امام علی(ع)، شیوه پشتیبانی ایشان از عثمان بن عفان، بخشش قاتلان وی و خرده‌گیری درباره ورود به جنگ و خونریزی پرسش‌برانگیز است (Hazelton, 2009: 160-161). بی‌گمان وی در طرح این موضوع، از دیدگاه مادلونگ تأثیر پذیرفته است (Madelung, 1997: 312-313). مادلونگ نیز این تحلیل را بر اساس گمان خویش پیش کشیده و اسنادی عرضه نمی‌دارد و هزلتن نیز همان را پذیرفته است.^{۱۶}

با توجه به رویه کتاب، بهتر بود تا در بیان مقدمه پیکار جمل (Hazelton, 2009:101-112)، درباره کسی که به تهیه شتر معروف یعنی «عسکر» (نام این شتر هم برخلاف انتظار از قلم افتاده است) پرداخته و ضمن فرستادن اسلحه و پول به برپایی پیکار جمل تشویق نمود، سخن گفته شود. این شخص «یعلی بن منیه» حاکم پیشین یمن در روزگار عثمان و از نزدیکان خاندان او بود (مسعودی، ۱۳۷۴: ۱/ ۷۱۴).

در زمینه بیان انواع زهرهای به‌کاررفته در تاریخ صدر اسلام و به‌ویژه از سوی معاویه، اگرچه از جهت به‌کارگیری داده‌ها و تحلیل‌های تاریخی برای فهم روش پیشرفت سیاسی معاویه و به‌کلی تحول حکمرانی در اسلام، شایان توجه و اهمیت است اما کاربست آن درباره سگ‌های آبیگر حوآب تاندازه‌ای مبهم و نیازمند توضیح است (Hazelton, 2009:149). دست‌کم چرا برای فهم زهرهایی که با صدا کار می‌کردند، باید چنین مثالی در کنار برکه حوآب پیش کشیده شود؟ اندیشه نویسنده هر چه باشد، با نوشتار کنونی، پیوند مطالب با هم کار آسان نیست و بی‌گمان نیازمند توضیح بیشتری است.

در کتاب، ماجرای ازدواج حضرت قاسم بن حسن(ع) در صحرای کربلا و رویدادی تاریخی تلقی شده است (Hazelton, 2009:185,189) در حالی در ماهیت و سرشت چنین رویدادی در صحرای کربلا، به باور کسانی چون استاد مطهری، از بافته‌هایی است که گویا سرچشمه آن کاشفی سبزواری بوده و در منابع معتبر تاریخی نیامده است (مطهری، ۱۳۸۴: ۷۷/۱۷).

در ماجرای کشته شدن عثمان بن عفان و به اقتضای گزارش و تحلیل رویداد، دو بار نام «محمد بن ابوبکر» سردسته شورشیان بر ضد عثمان بن عفان، «ابوبکر» درج شده (Hazelton, 2009:97) که بی‌گمان سهو است. اما به‌طور کلی چنین اشتباه‌هایی در متن بسیار اندک است.

باین که متن، از ادبیات نگارش بسیار استوار و دقیقی برخوردار است و در سراسر متن، نوشته‌ای یکپارچه و هدفمندی به چشم می‌آید اما موارد اندکی هم وجود دارد که این پیوستگی برهم خورده است. نمونه‌ای از آن را در معرفی عمرو عاص می‌توان دید که در دو جای متن به فاصله ده صفحه، به یک شکل و با واژگانی تکراری (بدون کم‌وکاست) به‌عنوان «کسی که مصر را برای اسلام تصرف کرده است» معرفی شده است (Hazelton, 2009:137, 147).

نمایه متن، به صورت عام طراحی و درج شده است و به جهت رویکرد نمایه‌ای، شامل و جامع است و بیشتر زمینه‌های پراهمیت در متن را دربر می‌گیرد. روش نویسنده سرواژه‌های مهم متن را برگزیده و موضوع‌های مرتبط با آن را فهرست نموده است. برای نمونه درباره حضرت فاطمه (س) موضوع‌های مرتبط مانند «ازدواج با حضرت علی (ع)»، «اصحاب عبا» (ع) و مانند آن درج شده و شماره صفحه درباره آن آمده است. بر پایه این روش نبود فهرست تفصیلی در فهرست مطالب آغازین کتاب جبران شده است و یافتن مطالب را ساده می‌کند. اما به‌هر روی در نمایه مواردی هم از قلم افتاده است که از جمله آن‌ها راهنمای واژه‌های نسبت سرزمینی و قومی مانند افغان، گُرد، عراقی، ایرانی و مانند آن است.

جنبه‌های دیداری کتاب بسیار اندک است و نویسنده تنها به درج نقشه‌ای از خاورمیانه سده نخست، در قسمت پیش از مقدمه بسنده کرده است. درحالی که بهتر بود، دست‌کم شماری از دیوارکوب یا پوسته‌های مربوط به ائمه شیعه که در متن کتاب هم از آن چند بار سخن رفته، در پیوست کتاب درج شود؛ این کار به جهت نیرومند ساختن درک دیداری موضوع بسیار دارای اهمیت است.

هرچند کتاب به شیوه نگارشی روشن و روان نوشته شده است اما به‌هر روی درجاهایی چیرگی با صنایع ادبی بوده و متن در میان رویه ادبی و علمی، به‌سوی ادبیات سوق پیدا کرده است. برای نمونه در جای سخن گفتن از تعیین محل دفن حضرت علی (ع) که براساس سنت و شیوه‌ای کهن و برجای مانده از پیامبر اسلام (ص) با رها کردن شتر در سرزمینی بدون هدایت کردن آن انجام می‌گرفت، گفته شده که شتر به آرامی راه می‌پیمود «گویی که می‌دانست چه بر پشت اوست و بر اثر سوگ و اندوه خم شده بود» (Hazelton, 2009:152).

درباره شیوه ارجاع و طراحی یادداشت‌ها نیز ملاحظاتی قابل توجه است. شیوه‌ای که در کتاب در پیش گرفته شده، انتقال مطالب یادشده به پایان کتاب است، تا در حال خواندن متن اصلی، از درگیر کردن دسته‌ای از خوانندگان عام به این گونه از مطالب رها کرده باشد. اما همین رویه برای خواننده علاقه‌مند و متخصص دشواری ایجاد کرده است. دست‌کم بهتر بود که با نشانه‌گذاری عددی، مطالب متن به یادداشت پیوند داده می‌شد تا خواننده به اقتضای موارد به یادداشت‌ها مراجعه می‌کرد. همچنین بهتر بود که افزون بر بخش‌بندی‌های کتاب، برای زیر بخش‌های آن نیز نام‌هایی در نظر گرفته می‌شد. این رویه شمایل کتاب را تخصصی‌تر کرده و رهنمای خوبی برای خوانندگان به شمار می‌آید. در رویه حاضر، زیر بخش‌ها نیز به صورت پیوسته درج شده و با پایان یافتن یک بخش عدد زیر بخش ادامه پیدا می‌کند.

باین‌که عنوان کتاب نشان‌دهنده، رویکرد مسئله محور آن و گویای آن است که نویسنده در آن به دنبال چه چیزی است، اما درباره آن چند ملاحظه مترتب است. نخست آنکه تعبیر «از هم گسستگی شیعه و سنی در اسلام» اگرچه در تاریخ و فرهنگ غرب مسیحی قابل فهم و درک است اما در جهان اسلام و برای شیعه و سنی گویا نیست و حتی غلط‌انداز است. در غرب مسیحی این «از هم گسستگی» میان کلیسای شرق و غرب ارتدکس و کاتولیک دارای قابل فهم است. به سخنی دیگر نخست این تمایزها میان هر دو کلیسا وجود داشت و باهم در پیوند بودند اما بعدها از هم جداشده و گسسته شدند و در آنجا چنین تعبیری مفهوم است. اما درباره تاریخ اسلام و میان شیعه و سنی وضعیت به ریخت دیگری است و دارای پیچیدگی‌هایی است. اما به هرروی در آغاز آن تمایزها وجود نداشت که بخواهد، پس از روزگاری به جدایی یا از هم گسستگی منجر شود. به سخنی دیگر بهتر است به جای آن از مفهوم پیدایی شیعه و سنی در جهان اسلام سخن به میان آورد.

دیگر اینکه عنوان اصلی کتاب با اینکه دلالت بر آن دارد که به روزگار پس از پیامبر اسلام (ص) اختصاص خواهد داشت اما دست‌کم یک بخش از سه بخش کتاب که شماره صفحه‌های آن از بخش سوم نیز افزون‌تر است، به نام پیامبر اسلام (ص) نام‌گذاری شده و محتوای تاریخی آن هم به روزگار پیامبر اسلام (ص) و در بخش‌های اندکی به پیش از آن تعلق دارد. دیگر اینکه تعبیر «داستان اندوه‌بار» نیز نوعی هم‌دلی و هم‌سویی با شیعیان و اهل سنت و دردمندی از گسستگی آن‌ها از یکدیگر را نشان می‌دهد؛ درحالی‌که

در متون و پژوهش‌های علمی همواره تلاش می‌شود تا عنوان‌های بی‌طرفانه‌ای برگزیده شود.

به‌هرروی باوجود ملاحظه‌های اخیر درباره عنوان اصلی و فرعی، روی‌هم‌رفته عنوان کتاب، در پیوند با دغدغه‌هایی که نویسنده در متن به دنبال آن رفته، متناسب و سازوار می‌نماید و دست‌کم توقعی که برای خواننده با دیدن آن پیدا می‌شود، در محتوای کتاب فراهم می‌آید.

۴. نتیجه‌گیری

بر پایه یافته‌های پژوهش حاضر می‌توان گفت، کتاب «پس از پیامبر» از جهت رویکرد نویسنده و شیوه طرح و پیشبرد مسئله خویش، کتابی نوین با دستاوردها و تحلیل‌های متفاوتی با آثار مشابه در این زمینه است. بااینکه موضوع اصلی این کتاب، تاریخ اسلام و در پی یافتن ریشه‌های از هم گسستگی میان مسلمانان در آن برهه حساس تاریخی، به‌ویژه میان شیعه و سنی است اما گام‌هایی که این کتاب برداشته، فراتر از بررسی و تحلیل محدود به رویدادهای تاریخ صدر اسلام شده است. نویسنده با دغدغه وضعیت کنونی جامعه مسلمانان خاورمیانه، به‌ویژه شیعه و سنی، به مطالعه تاریخ اسلام در سده نخست و بررسی ریشه‌های از هم گسستگی در جامعه اسلامی پرداخته است.

در این نوع پژوهش نویسنده بیش از هر چیز به کمک به اصلاح خردمندانه مشکلات جامعه کنونی می‌پردازد. انجام چنین کاری مستلزم پژوهش در منابع، متون و پژوهش‌های تاریخی صدر اسلام از یک‌سو و زمینه‌های متنوع و گوناگونی است که دربرگیرنده روان‌شناسی اجتماعی، نقد گفتمان‌های دینی، قرآن‌پژوهشی، حدیث‌شناسی، تحلیل تصویر، داروشناسی، دانش ارتباطات و مانند آن از سوی دیگر بوده و کتاب او را در مقایسه با آثار پیش از خود متمایز ساخته است.

مهم‌ترین دستاورد این اثر تلاش برای شناخت ریشه‌های تاریخی تندروی و افراطی‌گری در تاریخ اسلام و عواملی است که در سده گذشته در اثر دخالت‌های غربی‌ها بر پیچیدگی آن افزوده شده است. از این‌رو نویسنده در راستای هم‌دلی با جوامع مسلمان شیعی و سنی به‌ویژه در ایران و عراق به بررسی تاریخ آن‌ها پرداخته و نشان داده است که دو جریان بهره‌جو بر شیوه تندروی در تاریخ اسلام دامن زده‌اند؛ یکی حاکمان بهره‌جوی اموی در

تاریخ صدر اسلام بودند و در سده اخیر عامل غرب به صحنه آمده و در پی منافع خویش در این سرزمین‌های از جریان‌های افراطی پشتیبانی کرده است. به‌هرروی با توجه با گستردگی موضوع‌های مطرح‌شده در متن و باوجود تکاپوی نویسندگان در شیوه و روش گزارش‌نویسی، همچنان ابهام و اشکال‌هایی در متن کتاب حاضر به چشم می‌آید.

پی‌نوشت‌ها

۱. این اثر در ایران ترجمه و چاپ شده است (مادلونگ، ۱۳۷۷).
۲. در میان آثار پرشمار که به‌صورت متمرکز به‌نقد دیدگاه‌ها مادلونگ پرداخته است، دست‌کم می‌توان به چند مقاله اشاره کرد (عبدالمحمدی و دیگران، ۱۳۹۵: ۶۷-۹۵؛ بارانی و میرزایی مهرآبادی، ۱۳۹۶: ۷-۳۲؛ یآوری و علوی، ۱۳۹۷: ۱۲۵-۱۴۳).
۳. بیشتر کتاب‌های خانم هزلتن در رقابت‌های فرهنگی در آمریکا مورد توجه قرار گرفته، فینالیست و یا برنده جایزه‌هایی چون جایزه کتاب سال، جایزه قلم و مانند آن شده است. درباره برخی از این موارد بنگرید به تارنمای کتاب «پس از پیامبر» به نشانی پیشرو:
<http://www.aftertheprophet.com/abouttheauthor.html>
۴. وی در رشته روان‌شناسی در دانشگاه عبری اورشلیم تحصیل کرده است.
5. The Succession to Muhammad; A Study of the Early Caliphate, Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
۶. از آقای حسن فاطمی که سخاوتمندانه نسخه‌ای از کتاب را در اختیار این‌جانب قرار دادند، سپاس‌گزاری می‌شود.
۷. نویسنده ضمن تحلیل شیوه بهره‌گیری معاویه از زهر به‌عنوان یک ابزار سیاسی کارآمد، درباره انواع زهرهای ساخته‌شده در سده نخست و نقش مسیحیان در دربار معاویه و توسعه این دانش و فن در دربار اموی اطلاعات ارزشمندی پیش چشم خواننده می‌گذارد (- Hazlton, 2009: 149).
۸. درباره سینمای آکیرا کورساوا، به‌تازگی کتابی موشکافانه و منتقدانه به فارسی ترجمه شده است (ریچی، ۱۳۹۷).

۹. سخنرانی واگذاری (speech concession) اصطلاحی در نظام‌های انتخابی و دمکراسی است و به سخنرانی نامزدی گفته می‌شود که در انتخابات رقیب خود شکست یافته و پس از اعلام نتیجه رأی‌گیری، با این سخنرانی کارزار را به اصطلاح به شکلی آبرومندانه‌ای به رقیب واگذار می‌کند. این تعبیر در ایران و زبان فارسی معمول و متداول نیست.

۱۰. هرچند این روش وی مخالفانی هم در میان جامعه دانشگاهی در ایران دارد؛ تا آنجا که یکی از دانشگاهیان به آشکارا پیشنهاد می‌کند تا دانشجویی به دنبال چنین شیوه تاریخ‌نویسی نرود. در این زمینه دیدگاه و روش او بنگرید به مقاله منصفانه‌ای که عبدالرسول خیراندیش در این زمینه نگاشته است (خیراندیش، ۱۳۸۲: ۳۷-۴۳).

۱۱. وی به همین منظور، نخستین عبارات‌های کتاب، یعنی در پیشگفتار به توصیف روان‌شناختی پدیده انفجار در مکان مقدس شیعیان در عراق اختصاص داده و شیوه روزنامه‌نگارانه‌ای را برای بیان این توصیف برگزیده است.

۱۲. به‌هرروی از این کتاب دست‌کم دو ترجمه صورت گرفته است. یکی از علی شریعتی به نام «دوزخیان روی زمین» (فانون: ۱۳۳۶) و دیگری هم به نام «مغضوبین روی زمین» (فانون: ۱۳۶۱) است. به‌هرروی در آن برهه تاریخی سخنی هم درباره اصلت این ترجمه، گفته‌شده که تنها مقدمه ژان پل سارتر از علی شریعتی است.

۱۳. زندگی و آثار پرشمار ملا حسین واعظ کاشفی سبزواری، در مقدمه تازه‌ترین تصحیح روضه‌الشهداء در بررسی شده است (کاشفی، ۱۳۹۰)

۱۴. در ترجمه فارسی، به اشتباه «ام رمل» آمده است.

۱۵. درباره مصلوب شدن حضرت مسیح در سوره نساء آیه ۱۵۷ چنین آمده «وَقَوْلِهِمْ إِنَّا قَتَلْنَا الْمَسِيحَ عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ رَسُولَ اللَّهِ وَمَا قَتَلُوهُ وَمَا صَلَّبُوهُ وَلَكِنَّ شُبُهَ لَهُمْ وَإِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ لَفِي شَكٍّ مِّنْهُ مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا اتِّبَاعَ الظَّنِّ وَمَا قَتَلُوهُ يَقِينًا». در این زمینه علامه طباطبایی نیز تفسیر ارزنده‌ای آورده است (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۵/۲۱۶-۲۱۷).

۱۶. درباره دیدگاه‌های دیگری که از سوی مادلونگ درباره اختلاف میان امام حسن (ع) و پدرشان مطرح شده، مقاله مفصلی به چاپ رسیده است که پیش‌ازاین به آن اشاره گردید (بارانی و میرزایی مهرآبادی، ۱۳۹۶: ۱۳-۲۲).

کتاب‌نامه

ابن اثیر، عزالدین علی (۱۹۶۵)، *الکامل فی التاریخ*، بیروت: دارصادر.

- ابن قتیبه دینوری، عبدالله بن مسلم (۱۳۸۰)، *امامت و سیاست (تاریخ خلفاء)*، ترجمه ناصر طباطبایی، تهران: ققنوس.
- بارانی، محمدرضا و میرزایی مهرآبادی، زینب (۱۳۹۶)، «دیدگاه مادلونگ درباره اختلاف امام حسن علیه‌السلام و امام علی علیه‌السلام»، *تاریخ اسلام*، ش ۶۹، بهار، ص ۷ تا ۳۲.
- خیراندیش، عبدالرسول (۱۳۸۲)، «نقد و نظر درباره تاریخ‌نگاری دکتر باستانی پاریزی»، *کتاب ماه تاریخ و جغرافیا*، دی و بهمن، شماره ۷۵ و ۷۶، ص ۳۷ تا ۴۳.
- دینوری، ابوحنیفه (۱۳۷۱)، *اخبار الطوال*، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: نی.
- ریچی، دانلد (۱۳۹۷)، *فیلم‌های آکیرا کوروسوا*، ترجمه مجید اسلامی و حمیدرضا منتظری، تهران: نی.
- شیری، محمد جواد (۱۳۶۸)، «تحقیقی در روز وفات پیامبر (ص)»، *تحقیقات اسلامی*، شماره ۱، ص ۳-۱۹.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۴)، *تفسیر المیزان*، ترجمه محمدباقر موسوی همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طبری، محمد بن جریر (۱۹۶۷)، *تاریخ الأمم والملوک*، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت، دارالتراث.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۷۵)، *تاریخ طبری یا تاریخ الرسل والملوک*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر.
- عبدالمحمدی، حسین؛ رحیمی، اسدالله و علوی، مرتضی (۱۳۹۵)، «نقدی بر دیدگاه «مادلونگ» درباره بیعت با امام علی علیه‌السلام و ریشه جنگ‌های جمل، صفین و نهروان در کتاب «جانشینی حضرت محمد صلی‌الله علیه و آله»»، *پژوهشنامه کلام*، شماره ۵، پاییز و زمستان، ص ۶۷ تا ۸۹.
- عسکری، مرتضی (۱۳۸۷)، *عبدالله بن سبا و دیگر افسانه‌های تاریخی*، ترجمه احمد فهری زنجانی و عطاء محمد سردار نیا، قم: دانشکده اصول دین.
- فانون، فرانتس (۱۳۳۶)، *دوزخیان روی زمین*، با مقدمه ژان پل سارتر، ترجمه علی شریعتی، تهران: مجیدی.
- فانون، فرانتس (۱۳۶۱)، *مغضوبین روی زمین*، ترجمه ف. باقری، تهران: مولی.
- فاطمی، حسن و میر شمسی، محمد (۱۳۹۸)، *روایت یک جانشینی (ترجمه و نقد بخش محمد (ص))*، کتاب «بعد از پیامبر» هازلتون، مشهد: نی‌نگار.

نقد و بررسی کتاب پس از پیامبر (ص) (یزدان فرخی) ۲۷۳

کاشفی، حسین بن علی (۱۳۹۰)، *روضه الشهداء*، تصحیح حسن ذوالفقاری، علی تسنیمی و صبا واصفی، تهران: معین.

رسولی محلاتی، هاشم (۱۳۶۹)، *زندگانی امام حسن مجتبی*، تهران: نشر فرهنگ اسلامی.

زرگری نژاد، غلامحسین (۱۳۷۸)، *تاریخ صدر اسلام (عصر نبوت)*، تهران: سمت.

مادلونگ، ویلفرد (۱۳۷۷)، *جانشینی حضرت محمد (ص)*، ترجمه احمد نمایی، محمدجواد مهدوی و حیدر رضا ضابط، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.

مسعودی، ابوالحسن علی (۱۳۷۴)، *مروج الذهب و معادن الجواهر*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: علمی فرهنگی.

مطهری، مرتضی (۱۳۸۴)، *مجموعه آثار: حماسه حسینی*، تهران: صدرا.

مقدس، مطهر بن طاهر (۱۳۵۱)، *آفرینش و تاریخ*، ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب (۱۳۷۱)، *تاریخ یعقوبی*، ترجمه محمدابراهیم آیتی، تهران: علمی فرهنگی.

یاوری سرسختی، محمدجواد و علوی، مرتضی (۱۳۹۷)، «بررسی انتقادی دیدگاه مادلونگ درباره عملکرد مدیریتی - سیاسی امیرمؤمنان علی علیه السلام در کتاب «جانشینی محمد صلی الله علیه و آله و سلم»»، *تاریخ اسلام در آینه پژوهش*، ص ۱۲۵ تا ۱۴۳.

Kéichichian, Joseph A (2010), "Reviewed Work: *After the Prophet: The Epic Story of the Shia-Sunni Split in Islam* by Lesley Hazleton", *Middle East Journal*, Vol. 64, No. 2 (SPRING 2010), pp. 320-321

Hazleton, Lesley (2009), *After the prophet: the epic story of the Shia-Sunni split in Islam*, New York and Toronto: Doubleday.

Hazleton, Lesley (1980), *Where Mountains Roar: In Search of the Sinai Desert*, New York: Holt, Rinehart & Winston.

Hazleton, Lesley (1984), *The Right to Feel Bad: Coming to Terms With Normal Depression*, New York: Doubleday.

Hazleton, Lesley (1987), *Jerusalem, Jerusalem: A Memoir or War and Peace, Passion and Politics*, New York: Penguin Books.

Hazleton, Lesley (1990), *England, Bloody England: An Expatriate's Return*, New York: Atlantic Monthly Pr.

Hazleton, Lesley (1995), *Everything Women Always Wanted to Know about Cars; But Didn't Know Who to Ask*, New York: Main Street Books.

Hazleton, Lesley (1998), *Driving to Detroit: An Automotive Odyssey*, New York: Free Press.

۲۷۴ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۲۲، شماره ۲، اردیبهشت ۱۴۰۱

Hazleton, Lesley (2004), *Mary: A Flesh-and-Blood Biography of the Virgin Mother*, New York: Bloomsbury USA.

Hazleton, Lesley (2007), *Jezebel: The Untold Story of the Bible's Harlot Queen*, New York: Image.

